

Джерела та література

1. Буланова Н. М. Духоборці на Катеринославщині (остання чверть XVIII – XIX ст.) / Н. М. Буланова // Вісник Дніпропетровського національного університету. – 2006. – № 6. – С. 10–13.
2. Лиман І. І. До питання про зв'язок вірувань та обрядовості духоборів та запорозького козацтва / І. І. Лиман // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали між нар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя : Тандем-У, 1997. – С. 47–52.
3. Лиман І. І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / І. І. Лиман // Література та культура Полісся. – 2004. – Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2004. – С. 52–58.
4. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 485, оп. 1, д. 236, 1 л.
5. Колекція карт і планів. До 85-річчя Державного архіву Херсонської області : Опис фонду № 302 / [авт.-уклад. О. Шинкаренко ; упоряд. : Л. Виноградова, Д. Ганченко, О. Іскова та ін. ; кер. проекту А. Карпова]. – Херсон : Державний комітет архівів України, Державний архів Херсонської області, 2006. – 720 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
6. Собрание постановлений по части раскола. – СПб. : Типография МВД, 1858. – 656 с.
7. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 302, оп. 1, спр. 888, 1 арк.
8. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 893, 1 арк.
9. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 894, 1 арк.
10. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 901, 1 арк.
11. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 909, 1 арк.
12. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 892, 1 арк.
13. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 908, 1 арк.
14. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 891, 1 арк.
15. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 897, 1 арк.
16. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 898, 1 арк.
17. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 899, 1 арк.
18. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 885, 1 арк.
19. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 47, 1 арк.
20. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 890, 1 арк.

Ивлева Я. А. Картографические источники по истории таверических духоборов и молокан в первой половине XIX в.

Рассматриваются картографические источники по истории духоборов и молокан Таверической губернии. Охарактеризовано собрание планов поселений сектантов в архивных фондах, раскрыты их специфика и информационный потенциал.

Ключевые слова: архивный документ, картографический источник, план поселения, секта, духоборы, молокане, Таверическая губерния.

Ivleva Ya. A. The cartographic sources on the history of the Taurian Doukhobors and the Molokans in the first half of the XIX century

Cartographic sources on the history of the Doukhobors and the Molokans of Taurian province are considered. The collection of plans of settlements of the sectarians in archival funds is characterized, their specifics and information potential are disclosed.

Keywords: archival document, the cartographic source, plan of the settlement, the sect, the Doukhobors, the Molokans, Taurian province.

УДК 94:930.1(477)“18/19”

В. І. Мільчев

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА ДОБИ НОВОЇ СІЧІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ–АРХЕОГРАФІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано історико-археографічний доробок вітчизняних вчених другої половини XIX – початку XX ст. із соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі. Шляхом аналізу праць В. Антоновича, Д. Яворницького, О. Андрієвського та ін. було з'ясовано вплив основні тенденції історіографічного процесу даного періоду.

Ключові слова: запорозьке козацтво, Нова Січ, історіографія, археографія, соціальна історія.

Реконструкція процесу історіографічного та археографічного засвоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., з'ясування основних етапів еволюції методичних і методологічних засад аналізу та інтерпретації актуалізованих джерел, залишаються стрижневими складовими розв'язання більш широкої проблеми – відтворення правдивої картини історичного буття низової гілки українського козацтва.

Брак спеціальних історіографічних та джерелознавчих досліджень, присвячених соціальній історії запорозького козацтва досліджуваного періоду, значно ускладнює реалізацію цього завдання. Відтак, логічним шляхом подолання проблеми є розширення меж дослідження до вивчення всієї історіографічної традиції з історії Запорожжя XVIII ст.

Фактично, дана розвідка продовжує розпочате нами раніше висвітлення процесу історіографічного засвоєння проблем історії запорозького козацтва XVIII ст., який вівся вітчизняними та іноземними науковцями на підставі засвоєння відповідної джерельної бази, упродовж останніх трьох століть [1-3]. Фокусування дослідницької уваги на конкретно взятому періоді – другій половині XIX – початку XX ст., зумовлена тим, що саме тоді було сформульовано та окреслено основні тематичні сегменти проблеми, закладено традиційні методологічні підходи та навіть заздальгідь, на наступні століття-півтора, визначено ідеологічне забарвлення козакознавчих студій.

Розпочинаючи аналіз наукової діяльності персоналій і наукових шкіл, відзначимо, що серед визнаних корифеїв вітчизняної історичної науки другої половини XIX ст., які відзначилися в дослідженнях соціальної історії запорозького козацтва, особливо помітною є фігура Володимира Антоновича (1834 – 1908). З 1863 р. і аж до 1880-х років Антонович був головним редактором археографічної серії «Архив Юго-Западной России», яка видавалася Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (Київською археографічною комісією) при київському генерал-губернаторі. Ним особисто було впорядковано дев'ять з п'ятнадцяти томів цієї серії, до більшості з яких ним же було написано ґрунтовні аналітичні передмови, що, по суті, являють собою окремі монографії. Такою є й вступна стаття В.Антоновича до «Актів о гайдамаках» – чергового тому АЮЗР, виданого в 1876 р. [4, с. ІСХХVII] (окрім цієї праці, проблеми, пов'язані з соціальним устроєм Запорожжя було розглянуто в окремих наукових статтях, циклі лекцій з історії козацтва) [5-7].

Стосовно методологічних засад праць В.Антоновича, можна стверджувати, що він стояв на позиціях позитивізму. В основі його занять історією, перш за все, лежав документалізм, переважання використання актових джерел над нарративним, завдяки чому став можливим відхід Антоновича від зайвих емоційності, етнографізму та описовості, настільки притаманних працям його колег-сучасників (наприклад, тому ж Д.Мордовцеву). Фактично, текст передмови-монографії спирається на опубліковані в томі документи. Основу публікації склали актові джерела – витяги з гродських, земських і магістратських книг міст Вінниці, Житомира, Ізяслава (Заслава), Кременця, Летичіва, Овруча та їх повітів за все XVIII ст., писані латинізованою польською та староукраїнською мовами [8].

Теорія «факторів впливу», яку В.Антонович обрав у якості фундаменту занять історією, поставила в центр його дослідницької уваги історію соціальних рухів (у тому числі гайдамацького) та соціальних відносин між основними групами тогочасного суспільства (і в першу чергу, козацтва, яке він вважав найголовнішою з рушійних сил вітчизняної історії) [9]. Це, в комплексі, з традиційними «народницькими» (анти-державницькими) поглядами, сприяло перебільшенню егалітарності козацького стану в тогочасному етносоціумі, фактичному зведенні його з рицарського п'єдесталу (на який воно себе ставило) на рівень провідника «загальнонародних» інтересів [4, с. ХХV–ХХХ].

У той час, коли В.Антонович вже зарекомендував себе як «фігура першої величини», розпочалася доба не менш блискучого дослідника історії Запорожжя – Дмитра Яворницького (1855 – 1934). Той факт, що Яворницький походив з козацько-старшинського роду, наклав відбиток не тільки на формування його як особистості, але ж і на шлях, обраний у житті – полум'яний патріот усього українського ще з юнацьких років вирішив присвятити себе дослідженню історії своїх славетних козацьких пращурів.

Наукова діяльність вченого впродовж кінця XIX – початку XX ст. відзначилася появою великої кількості історичних і фольклорно-етнографічних публікацій, присвячених історичному Запорожжю [10-15]. Тож, цілком закономірним є те, що місце доробку Д.Яворницького в дослідженні історії запорозького козацтва неодноразово стало предметом дослідження та критичного розбору істориків – як сучасників ученого, так і більш пізніх [16-18].

Поява тритомної «Истории запорожских козаков» Д.Яворницького стала важливим кроком на шляху подальшого наукового освоєння проблематики [19-20]. Базою для написання робіт дослідникові слугувала сукупність різноманітних типів та видів історичних джерел: неопублікованих до нього документів центральних російських архівосховищ, публікацій мемуарної спадщини XVII – XVIII ст., прозового та пісенного фольклору (як вже опублікованого, так і зафіксованого ним самим), колекцій предметів матеріальної культури козацької доби, зібраних у результаті його власних польових досліджень. Фактично, Д.Яворницький одним з перших застосував на практиці методику комплексного дослідження історії запорозького козацтва [22, с. 5].

Аналізуючи історію появи тритомної «Истории» можна, дійти висновку, що робота над нею фактично збіглася в часі з підготовкою до друку найбільш вагомої археографічної праці Д.Яворницького – тематичного видання «Источники для истории запорожских козаков» [23]. Сам Д.Яворницький вважав «Источники» однією з найважливіших праць свого життя.

Попри те, що від часу публікації другого та третього томів «Истории» (1895, 1897), створених переважно на документальному матеріалі, до виходу в світ «Источников» (1903) минуло відповідно 5-8 років, алгоритм творчого пошуку та синтезу Д.Яворницького був традиційним і незмінним для всіх науковців-істориків: написанню монографічного дослідження передувала робота в архівах з виявлення, відбору та аналізу документальної бази. Факт появи археографічної публікації кількома роками пізніше пояснювався не тільки бажанням дослідника розширити її за рахунок включення додатково віднайдених документів, але й звирити вже опрацьований матеріал з архівними оригіналами. Не останню роль відіграли й матеріальні негаразди, які переслідували Д.Яворницького в зазначені роки [24, с. 7–9].

Фактично, в «Источниках» було опубліковано ті ж самі документи, які було використано при написанні «Истории». Стиль викладення інформації, обраний Яворницьким, виглядав дещо застарілим для його часу – вчений досить часто вдовольнявся не тільки переказом документів, але ж і простим вставленням їх у текст. Значна кількість цитованих витягів з документів, часто давала сучасникам Д.Яворницького привід для того, щоб розглядати його праці виключно як компіляції. Наприклад, той же О.Лазаревський в своїй рецензії відзначав: «...остальные главы... также точно не представляют собою какой либо самостоятельной работы, а состоят из выписок, кое-как соединенных между собою...» [25, с. 3-23]. І дійсно, позитивізм дослідника щодо історичного дослідження часом виходив за припустимі межі – це ставало на перешкоді сприйняття його наукового доробку колегами-сучасниками в якості аналітично-критичного, а не тільки описового: в окремих частинах тієї ж «Истории» були майже повністю відсутні критика джерел, власні оцінки досліджуваних явищ і подій. Разом із цим, якщо говорити про археографічну сторону праці, то тут Д.Яворницький значно просунувся вперед у порівнянні з тим же А.Скальковським: в посиланнях по тексту праці Д.Яворницьким було подано легенди документів (хоча й без посилання на конкретні аркуші архівної справи), а в самих текстах часто цитованих документів було збережено орфографію оригіналу.

Стосовно внеску Д.Яворницького в справу дослідження соціальної історії січової громади можна констатувати, що єдина концепція з цього приводу в дослідника була відсутньою. Так, окремі нариси присутні у відповідних розділах першого тому «Истории», присвячених засадам, на яких існувало ВЗН, морально-етичним характеристикам січовиків та козацькому повсякденню. Загальна описовість роботи, про яку вже йшлося вище, скрашувалася вмінням Яворницького захопити читача, запропонувавши його увазі сюжети не тільки інформативні, але й захопливі. До слабких місць відповідних розділів першого тому слід віднести те, що дослідник практично не залучив для їх написання виявлених ним в центральних російських архівосховищах документів. Їх було здебільшого використано при роботі над другим та третім томами, у той час як серед джерел написання тому першого переважали мемуари, наративи й незначна кількість опублікованих актових джерел [19, с. 155, 281, 302].

Слід зазначити, що негативні рецензії на «Историю» з боку О.Лазаревського таки суттєво дезорієнтували Д.Яворницького – розпочинається період невпевненості у власних цілях, розмірковування над доцільністю продовження роботи в тому ж напрямку. Зрештою, зроблений вченим висновок був цілком логічним – треба конструктивно виправляти власні помилки та недоліки в роботі. З 1896 р. вчений продовжує доопрацьовувати в Москві профільні за темою фонди: Архіву Міністерства закордонних справ (нині Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації – фонд 124), Архіву Міністерства юстиції (нині Російський державний архів давніх актів – фонди 123, 124) та Архіву Головного Штабу (сучасний Російський державний військово-історичний архів – ф. 52). Кінцевою метою було виявлення і копіювання документів для публікації другого, доповненого та виправленого, видання «Истории» (включно з четвертим томом, який мав бути присвячений часам Нової Січі) та підготовки до друку «Источников» [26, с. 28].

Вже у травні 1897 р. сам Д.Яворницький зазначав, що вже фактично зібрав із московських архівів (Міністерства іноземних справ, Міністерства юстиції та Головного Штабу) всі матеріали, які тільки стосувалися запорозьких козаків [26, с. 31]. Попри надзвичайно ґрунтовну роботу історика з фондами, все ж таки зауважимо, що то було явне перебільшення. Якщо брати самий лише Архів міністерства юстиції, то поза увагою Яворницького залишилися цілі фонди, в яких міститься значна кількість джерел з історії запорозького козацтва: Правлячого Сенату (частково опрацьовано матеріали по Малоросійській експедиції) [23-II, с. 1701], Архіву Коронного Варшавського (на той час перебував в складі згаданого архівосховища) [27] та багатьох інших.

Восени 1903 р. «Источники» потрапили до рук читачів, які отримали змогу оцінити виконану Д. Яворницьким археографічну роботу. Переважну більшість цього видання склали актові документи – грамоти, службові інструкції і листи, а також документи судочинства і дипломатичних відносин. Загалом, збірка вмістила 302 тематичних блоки (більше 900 документів): 213 блоків документів: за період 1681 – 1708 рр.; 29 за період 1709 – 1733 рр.; 60 за 1734 – 1788 рр. Окрім вказаних архівів, до збірника ввійшли документи з приватних архівів, а також з колекції самого Д.Яворницького. Тогочасне наукове співтовариство, на загаль, дало високу оцінку виданню документів. Це видно з листів таких знаних науковців, як В.Біднов, Б.Грінченко та М.Слабченко, писаних ними до Д.Яворницького [28, с. 26, 122, 123, 125, 162, 426; 29, с. 162]. На відміну від рецензій та відгуків на монографію (перше видання), несхвальних відгуків не було.

Маємо констатувати, що Д.Яворницький зарекомендував себе як значно сильніший археограф, ніж історик. Попри те, що в розпорядженні Д.Яворницького опинився значний масив джерел з історії запорозького козацтва періоду після 1734 р., четвертий том «Истории» так і не був ним написаний. Серед причин, які стали на заваді його написання, сам вчений називав недоступність для нього матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, які на той час зберігалися у А.Скальковського, та в безкоштовному доступі до яких йому, нібито, було відмовлено останнім [17, с. 11]. Зауважимо, історія ця видається дещо не безсумнівною, з огляду на те, що приятелю Яворницького – Якову Новицькому – Скальковським у подібному ж проханні відмовлено не було, завдяки чому той зміг опублікувати значний масив документів з січового архіву [30]. Очевидно, що причини відмови корінилися не тільки в зверхньому ставленні метра до молодого науковця, але ж і в певних рисах характеру останнього.

Таким чином, попри те, що Д.Яворницькому не вдалося створити узагальнюючої аналітичної праці з історії запорозького козацтва (в тому числі історії соціальної), у порівнянні зі своїми попередниками, йому вдалося значно розширити джерельну базу дослідження історії запорозького козацтва (в тому числі

соціальної історії) не тільки шляхом введення до наукового обігу нових комплексів архівних документів, використаних при написанні його капітальної праці з історії Запорозжя, але ж і завдяки публікації їх у ґрунтовній археографічній збірці, що зробило ці малознані дослідницькому загалу документи доступними для подальшого опрацювання та створення синтетичних наукових праць, базованих на якісно нових методологічних засадах.

Друга половина XIX – початок XX ст. у вітчизняному історіографічному процесі позначилися не тільки діяльністю окремих дослідників історії запорозького козацтва, але й формуванням на теренах українських земель наукових осередків, які займалися вивченням питань, пов'язаних з історією південноукраїнського регіону в цілому, та запорозького козацтва зокрема. Такими центрами стають Одеса, Київ, Катеринослав.

Початок діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1839) сприяв появі на сторінках його друкованого органу – «Записок», – значної кількості історичних праць, в тому числі й археографічного спрямування. Вже в перші роки свого існування товариство гуртує навколо себе коло дослідників, які спеціально студіюють історію запорозького козацтва. У цьому напрямку дослідження історії починають активно працювати А.Скальковський (творчий доробок якого вже став предметом деталізованого огляду), М.Мурзакевич, В.Розанов (Гавриїл), О.Маркевич, П.Іванов, О.Флоровський, Є.Загоровський та ряд інших дослідників.

Наведемо ряд найбільш характерних публікацій подібного роду на сторінках «Записок». Так, предметом дослідження О.Флоровського стала участь депутатів від ВЗН в роботі Уложеної комісії 1767-го та наступних років. Дослідник детально проаналізував як тексти наказів від Війська в цілому, так і окремі законотворчі ініціативи запорозьких представників у Комісії, зокрема, «Представление» депутата М.Скапи, зроблене 23 липня 1768 р., в якому той виступав з поясненням укладу життя Війська Запорозького [31, с. 365–377]. Безпосередньо до стосунків Коша й російського уряду звернувся інший дослідник – Є.Загоровський – у своїй праці «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти», опублікованій у XXXI томі часопису. В контексті розвитку російської територіальної політики в регіоні він проаналізував політику П.Румянцева щодо Запорозжя [32].

Окрім суто аналітичних статей за темою дослідження на сторінках «Записок» з'явилося й чимало археографічних публікацій. Про активність діяльності членів Товариства на археографічному напрямку говорить той факт, що у тридцяти трьох томах його «Записок», виданих з 1844 по 1919 рік, було здійснено публікацію значної кількості документів, дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Зокрема, заслуговують на увагу ґрунтовні добірки документів (переважно з київського «древлехранилища», з фонду Київської губернської канцелярії), опубліковані А.Андрієвським [33], П.Івановим [34], В.Розановим (Гавриїлом) [35], які за своїм потужним інформаційним потенціалом можуть прислужитися дослідникам багатьох тематичних аспектів запорозької історії.

Достатньо представницькими є й публікації документів, які стосувалися життєвого шляху окремих представників старшинської верстви Запорозжя часів Нової Січі: П.Калнишевського [36, с. 35–47], С.Білого [37–38], О.Ковпака [39, с. 462], М.Мартоса [40], Г.Пластуна [41] та ін. [42].

Фактично, на сьогоднішній день сукупність аналітичних статей та археографічних публікацій вказаних дослідників становить органічно поєднане між собою ціле, яке слугує за основу наукових студій дослідникам, що займаються вивченням соціальної історії запорозького козацтва впродовж XVIII ст.

Проблеми соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. посіли чільне місце серед публікацій часопису «Киевская старина», який виходив з 1882 по 1907 рр. (в передостанній рік існування його було перейменовано на журнал «Україна»). Не буде перебільшенням сказати, що кожна поява в світ чергового числа «Киевской старины» ставала подією: наявність великої кількості історико-археографічних праць і аналітичних публікацій з досліджуваної проблеми, здійснених М.Костомаровим, М.Максимовичем, В.Антоновичем, О.Лазаревським, О.Андрієвського, Л.Падалкою, В.Ястребовим та багатьма іншими дослідниками, не тільки ввела до наукового обігу велику кількість нових джерел та окреслила нові напрямки досліджень, але й стала свідченням зростання інтересу дослідницького й читачького загалу до різноманітних аспектів історії Запорозжя. За предметно-тематичним підходом усі публікації з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. на сторінках «Киевской старины» відносяться до кількох категорій: соціальні структури січової громади, соціальні рухи запорозького козацтва, історія повсякдення і персоналії.

Спробу визначити соціальну сутність запорозького козацтва, вказати на соціальні верстви «волості» з яких воно живилося впродовж усього свого історичного існування, окреслити шляхи соціального розвитку й напрямки трансформації січової громади зробив у своїй праці Л.Падалка. Основні положення роботи, які базуються на ґрунтовній джерельній базі (переважно наративах) й історіографічному доробку попередників, є наступними: запорозьке козацтво по відношенню до козацтва українського є вторинною формацією, яка на фоні деяких специфічних умов свого утворення отримала певні, притаманні лише їй риси – неохильність до підтримання класичних форм сім'ї та напівкочовий спосіб життя [43].

Серед дослідників, які ставили собі за мету проаналізувати функціонування соціальних інституцій Запорозжя – потестарних, а також звичаєвого права та карної системи – слід відзначити роботи А.Д-ського [44] та О.Андрієвського [45].

Найчисленніші публікації – з історії запорозького гайдамацтва, відносяться до трьох тематичних блоків: ті, які висвітлюють участь запорозьців у Коліївщині 1768 р., з історії гайдамацького руху впродовж усього XVIII ст., і такі, що присвячені його окремим персоналіям. Серед публікацій першої групи своєю ґрунтовністю виділяється історичний нарис Я.Шульгіна, присвячений коліївському повстанню 1768 р. та участі в ньому січовиків [46]. Тій же проблематиці було присвячено й публікацію, підготовлену М.Максимовичем і здійснену В.Антоновичем вже після смерті останнього. В її основу лягли документи з

військово-похідної канцелярії фельдмаршала та президента Малоросійської колегії [47]. В цілому, можна констатувати, що участь запорожців у Коліївщині традиційно знаходилася в центрі уваги авторів-дописувачів «Киевской старины» впродовж усього часу функціонування часопису. Публікації другої групи – з історії запорозької гайдамаччини XVIII ст. в цілому (за тематичними рамками Коліївщини) – в «Киевской старине» не носять системного характеру та представлені серією заміток, повідомлень, переказом окремих архівних документів і публікаціями пісенного фольклору [48-53].

Стосовно персоналій запорожців-гайдамаків, чий життєвий шлях став предметом спеціальних розвідок, можна зауважити, що комплексні дослідження з цього приводу були відсутні. Фактично, впродовж кількох десятиріч по крихтах, від факту до факту, відбувалося накопичення документальних, наративних і фольклорних джерел, на підставі введення до наукового обігу яких робилися лише певні узагальнення. Слід сказати, що й самі історичні постаті діячів запорозької гайдамаччини, більшість з яких на той момент вже стали легендарними – це гайдамацькі ватажки Сава Чалий [54-57], Марко Мамай [58-60], Максим Залізняк [61], Бондаренко [62-63], Семен Гаркуша [64-65] – як не найкраще сприяли збереженню постійного інтересу до своїх персон з боку дослідницького загалу.

Те ж саме можна сказати й по відношенню до козацьких старшин «військового рівня», які не були пов'язані з гайдамацтвом, та біографії яких було покладено в основу публікацій на сторінках «Киевской старины»: старшин ВЗН – Павла Глоби та Івана Головатого [66-67]; запорозького й чорноморського старшини Антона Головатого [68]; останнього кошового задунайських козаків-буткалів Йосипа Гладкого [69]. Прикметною рисою цих публікацій стало те, що постаті згаданих козацьких старшин розглянуто фактично на мікро-рівні, завдяки чому стає можливим зрозуміти краще зрозуміти мотивацію їх вчинків, досягнути роль соціальних зв'язків всередині козацьких громад запорожців, чорноморців і задунайців.

«Мікро-історичним» рівнем відзначаються й публікації Л.Падалки, Я.Новицького та В.Ястребова з історії запорозького повсякдення [70-72]. Попри їхні невеличкі обсяги, недооцінити їх інформаційний потенціал важко: подекуди лише подібні фрагменти документів або усних переказів старожилів є єдиними свідченнями стосовно цілих тематичних блоків соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

З появою наприкінці XIX – на початку XX століть в містах Південної України губернських архівних комісій, зокрема й Катеринославської, процес дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII ст. набув археографічної, історичної та джерелознавчої єдності. Процес наукового пошуку конкретизувався появою на сторінках «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» великої кількості синтетичних археографічних праць і наукових розвідок із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. таких дослідників, як В.Біднов [73], О.Богуміл [74], Я.Новицький [75-76] та інших. Окремо серед них слід відзначити доробок В.Біднова, який проаналізував напрямки розвитку запорозької спільноти після ліквідації ВЗН, дослідив подальшу долю конкретних представників запорозької старшини [77-79].

Отже, не підлягає сумніву те, що виникнення національних традицій історіописання та започаткування українських наукових шкіл в історичній науці, «народницьких» за своїм спрямуванням, у другій половині XIX ст. активізували процеси наукового пошуку та сприяли значному розширенню джерельної бази. Відповідно до цього, дослідники масово звертаються до джерел особового походження – тих, які містять інформаційний шар, що відображає індивідуальний досвід творення історії на рівні пересічних фігурантів цього процесу. Разом із цим, подальшій розробці, перш за все методами архівної евристики, камеральної та едичійної археографії, було піддано й обширу за обсягами джерельну базу дослідження. Археографічні публікації другої половини XIX – початку XX ст. стали своєрідним трампліном дослідницьких зусиль козакознавців XX – початку XXI ст.

Джерела та література

1. Мільчев В. Внесок А. Скальковського у дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 23. – К., 2011. – С. 33-42.
2. Мільчев В. У витоків наукового дослідження історії Запорожжя: вітчизняні та зарубіжні автори XVIII ст. / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 24. – К., 2012. – С. 123-135.
3. Мільчев В. Проблеми соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. у студіях українських радянських істориків міжвоєнної доби / В. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 25. – К., 2012. – С. 212-228.
4. Антонович В. Предисловие / В. Антонович // АЮЗР. – К. : В Университетской типографии, – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – 1876. – С. 1-128.
5. В.А. Поселения запорожцев в Банате / А. В. // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 549-552.
6. В. А. К биографии Саввы Чалого / А. В. // Киевская старина. – 1892. – № 8. – С. 259-262.
7. Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні / В. Антонович. – Чернівці, 1897. – 159 с.
8. АЮЗР. — Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – К. : В Университетской типографии, 1876.
9. Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича / О. І. Кіян // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159-174.
10. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Изд-во Пантелеева, 1888. – Ч. I. – 294 с.
11. Эварницкий Д. И. По следам запорожцев / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1898. – 324 с.
12. Яворницький Д. І. До історії Степової України / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Друкарня «Пам'яті Перекопу», 1929. – 536 с.

13. Эварницкий Д. Остров Хортица на реке Днепр (из поездки по запорожским урочищам) / Д. Эварницкий // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 41-90.
14. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края / Эварницкий Д. И. – СПб. : Изд-во Пантелеева, 1889. – 195 с.
15. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк с приложением трех карт / Эварницкий Д. И.- СПб., 1890. – 384 с.
16. Абросимова С. В. Дмитро Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 60 с.
17. Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. / А.Г. Авчинников. – Екатеринбург, 1914. – 16 с.
18. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М. Шубравська. – К., 1972. – 255 с.
19. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – Т. 1. (С 22 рисунками). – VII+542 с.
20. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. – Т. 2. – 624 с.+1 карта.
21. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. 1686 – 1734 / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1897. – Т. 3. – 1+IV+646 с.
22. Абросимова С. В. З історії видання монографії Д.І.Яворницького «Історія запорозьких козаків» / С. В. Абросимова // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2008. – С. 5-23.
23. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков : в 2-х т. / Эварницкий Д. И. – Владимир : Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 1. – 1072 с. (С. 1-1072); Т. 2. – 1034 с. (С. 1073-2107).
24. [Абросимова С., Мильчев В.] Від редакційної колегії / [С. Абросимова, В. Мильчев] // Джерела до історії запорозьких козаків. / Дмитро Яворницький: твори у 20 томах / [ред. кол. П.Сохань та ін.]. – К.–Запоріжжя : РА «Тандем-У». – Т. 3 (Книга 1). – 2008. – С. 7-14.
25. Лазаревский А. М. История запорожских казаков. Д.И.Эварницкого / А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – 1896. – № 10. – С. 3-23.
26. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За загальною редакцією Н. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. — 500 с.
27. Archiwum glowne akt dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / Opracowanie zbiorowe pod redakcja Doroty Lewandowskiej. – Warszawa: AGAD, 2008. – S. 42-50.
28. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик та ін. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – 888 с.
29. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укладачі: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; За загальною редакцією Н. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
30. Новицкий Я. П. Материалы для истории запорожских казаков / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-99.
31. Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 г. / А. В. Флоровский // ЗООИД. – Т. XXX. – 1912. – С.365-377.
32. Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. А. Загоровский // ЗООИД.- 1913. – Т. XXXI. – С.54-74.
33. [Андриевский А. А.]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 – 1774 гг. / [А. А. Андриевский] // ЗООИД. – Т. XIV. – 1888. – С. 283-719.
34. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи / П. Иванов // ЗООИД. – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С. 20-40.
35. Гавриил (В. Розанов). Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II об уничтожении Запорожской Сечи / Гавриил (В. Розанов) // ЗООИД. – 1853. – Т. III. – С. 587-589.
36. Маркевич А. Борьба запорожского кошевого П.И.Калнышевского с гайдамаками / А. Маркевич // ЗООИД. – Т. XX. -1897. – С. 45-47.
37. Белый А. Материалы для истории Запорожья: войсковой атаман Сидор Белый / А. Белый // ЗООИД. – Одесса: Славянская типография М.Городицкого, 1877. – Т. X. – С. 486-491.
38. Белый А. Материалы для истории Запорожья: Сидор Игнатьевич Белый / А. Белый // ЗООИД. – Одесса: Франко-Русская типография Л.Дамикана, 1879. – Т. XI. – С. 501-502.
39. Мурзакевич Н. Колпак Афанасий Федорович, новороссийский колонизатор / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Т. XII. – 1881. – С. 462.
40. Мартос А. Материалы для истории Запорожья: полковой судья М. В. Мартос / А. Мартос // ЗООИД. – Т. X. – 1877. – С. 482-485.
41. Аттестат есаула Григория Пластуна // ЗООИД. – 1877. – Т. X. – С. 210.
42. Материалы для истории Запорожья: очерк запорожца // ЗООИД. – Т. VI. – 1867. – С. 543-546.
43. Падалка Л. Происхождение запорожского казачества / Л. Падалка // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 580-608; № 9. – С. 27-52.
44. Д.-ский А. Система карательных мер в Запорожье / А. Д.-ский // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 1-19; № 2. – С. 209-239; № 3. – С. 442-459.
45. Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (по современным описаниям) / А. А. Андриевский // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 127-139.

46. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 185-220; № 3. – С. 381-481; № 4. – С. 22-52; № 5. – С. 268-306; № 6. – С. 409-426; № 7. – С. 1-21; № 8. – С. 192-223.
47. Максимович М.] Румянцева П. А. графа, переписка о восстании в Украине в 1768 г. / М. Максимович // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 523-552; № 10. – С. 89-119; 1883. – № 9-10. – С. 254-286.
48. [К.Ф.У.О.] Коденская книга и три бандуриста / [К.Ф.У.О.] // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 161-166.
49. Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной долине в 1750 году / А. Полницкий // Киевская старина. – 1889. – № 5-6. – С. 332-379.
50. Ястребов В. Гайдамацкая песня / В. Ястребов // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 766.
51. Ястребов В. Гайдамацкая песня / В. Ястребов // Киевская старина. – 1886. – № 10. – С. 379-388.
52. Журин Гр. Из рассказов о запорожцах и гайдамаках / Гр. Журин // Киевская старина. – 1886. – № 8. – С. 758-760.
53. Личков Л. Происхождение слова «мацапура» / Л. Личков // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 5.
54. Антоний И., д-р. Савва Чаленко (из истории Гайдамаччины прошлого века) (перевод с польского) / И. Антоний, д-р. Савва Чаленко // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 250-276.
55. В. А. Народное предание о Савве Чалом / В. А. // Киевская старина. – 1887. – № 9. – С. 194.
56. В. А. К биографии Саввы Чалого / В. А. // Киевская старина. – 1892. – № 8. – С. 259-262.
57. Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Гольй / В. Щербина // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 119-122.
58. [А. С.] Мамай (изображение запорожца, 2 рисунка и статья) / А. С. // Киевская старина. – 1898. – № 3. – С. 486-492.
59. Левченко М. Гайдамацкий кут / М. Левченко // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 345-349.
60. Л. П. Мамаев дуб / Л. П. // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 163-164.
61. В. А. Железняк. Несколько данных о судьбе его после ареста в Умани / В. А. // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 564-568.
62. Сказание о Бондаренке по народным преданиям // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 530-537.
63. Шиманский Ц. Поправка к рассказу о Бондаренке / Ц. Шиманский // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 393-395.
64. Женильба разбойника Гаркуши после бегства его с каторги // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 18-19.
65. Кошовик К. Семен Гаркуша (1772 – 1784) / К. Кошовик // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 528-554.
66. Ефименко П. Глоба, последний писарь Войска Запорожского / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 368-371.
67. Лашкевич А. Сведение о Головатом Иване, бывшем судье запорожском / А. Лашкевич // Киевская старина. – 1887. – № 6-7. – С. 586-587.
68. Андриевский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве / А. А. Андриевский // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 341-344.
69. Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах / В. Василенко // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 344-350.
70. Новицкий Я. П. Из народных преданий о запорожцах / Я. П. Новицкий // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 349-353.
71. Л. П. Акт «побратимства» в церковной метрике / Л. П. // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 383-384.
72. Л. П. Запорожцы посылают из Петербурга в Сечь за водкой / Л. П. // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 224-225.
73. Степовий В. [Біднов В.] Запорожський зимовник (історичні відомості) / Степовий В. [Біднов В.]. – Катеринослав, 1916. – 29 с.
74. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 – 1791 гг. Собрал А.Богумил / А.Богумил. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – Выпуск I-II. – 126 с.
75. Новицкий Я. П. Материалы для истории запорожских казаков / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-99.
76. Новицкий Я. П. Указ на ранговую дачу, 4500 дес., пожалованную полковому старшине Николаю Рудь, 29 мая 1779 г. / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 301-302.
77. Беднов В. К. Последний кошевой атаман П.Калнишевский / В. К. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 1. – С. 18-32.
78. Беднов В. К. К биографии Лазаря Глобы / В. К. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1912. – Вып.8. – С. 317-320.
79. Беднов В. К. истории бывших запорожских старшин и казаков / В. К. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 217-253.

Мильчев В.И. Социальная история запорожского казачества периода Новой Сечи в исследованиях отечественных историков-археографов второй половины XIX – начала XX вв.

В статье проанализированы историко-археографические работы отечественных ученых второй половины XIX – начала XX вв. по социальной истории запорожского казачества времен Новой Сечи. Путем анализа трудов В.Антоновича, Д.Яворницкого, А.Андриевского и др. были выяснены основные тенденции историографического процесса данного периода.

Ключевые слова: запорожское казачество, Новая Сечь, историография, археография, социальная история.

Mil'chev V. I. The social history of Zaporozhian Cossacks by Nova Sich period in the studies of Ukrainian historians and archeographers of the second half of XIX – early XX centuries

The paper analyzes historical-archaeographical works of Ukrainian scientists of the second half of XIX – at the beginning of the XX ct. in social history of Zaporozhian Cossacks in the times of Nova Sich. The general tendencies of the historiographical processes was shown by the analyzing of V.Antonovich's, D.Yavornitsky's, O.Andrievsky's and others works.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Nova Sich, historiography, archeography, social history.